

Key words: legitimacy, legal regulation, mechanism of legal regulation, social relation.

Ковальова О.В.

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВИ ПРАВЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 340.12

Постановка проблеми. Перетворення практично в усіх сферах суспільного життя України закономірно обумовлюють вдосконалення правореалізаційної діяльності органів державної влади, їх посадових осіб, підвищення відповідальності за прийняті ними управлінські рішення. Це зумовлено тим, що сьогодні існує необхідність усунути негативні тенденції, котрі виникають у практиці реалізації цих рішень, насамперед у галузі правозастосування, про що свідчить значна кількість порушень законності. Особливої соціальної та юридичної значущості додає те, що їх скоюють особи, уповноважені охороняти і зміцнювати законність та правопорядок.

Неякісні управлінські рішення ускладнюють досягнення цільових установок застосування права, знижують виховне значення правозастосовного процесу, негативно впливають на авторитет органів та посадових осіб, що здійснюють владні повноваження. Неякісна робота суб'єкта, що застосовує право, створює у громадян викривлені уявлення про спрямованість його діяльності.

Правотворчість і правозастосування – процеси, що безпосередньо впливають на розвиток усього суспільства. Від того, на яких принципах базуються ці процеси, залежить якість державного правового устрою суспільства. Тож вплив принципу справедливості на ці процеси важко переоцінити, особливо в аспекті оцінювання правових явищ. Урешті решт основна мета правотворчості й правозастосування – чітке регулювання суспільних

відносин, а значить, від ставлення суспільства до виданих правовим нормам і їх застосування залежить досягнення зазначеної мети.

Рівність, законність, справедливість і відповідальність – найбільш широкі за значенням філософсько-правові категорії.

Незважаючи на очевидну складність, проблема справедливості й відповідальності в межах правозастосовної діяльності досліджена недостатньо. Що й зумовило **мету** та **задачі** цієї наукової розвідки, що полягають у дослідженні філософсько-правового виміру принципів справедливості та відповідальності як основи правозастосовної діяльності.

Стан дослідження. Проблемам дослідження принципів справедливості та відповідальності присвячували свої праці Л.Д. Байрачна, А.Т. Боннер, О.Г. Данільян, В.М. Жуйков, О.М. Здравомислова, В.В. Лазарев, С.І. Максимов, О.В. Мартишин, В.І. Хайрулін, С.Г. Чукін та ін. Проте безпосередньо предметом їхніх досліджень зазначені у науковій розвідці питання не були, аналізованої тематики вони торкалися епізодично.

Виклад основних положень. Загалом кажучи, до прикладу, в кримінальному законодавстві за принципом справедливості установлюють співвідношення певних явищ з погляду розподілу добра і зла, як відповідність відплати за діяння. Зміст цього принципу полягає в тому, що покарання чи інша міра кримінально-правового впливу, застосована до особи, що вчинила злочин, мають відповідати тяжкості злочину, конкретним обставинам вчинення злочину й особливостям особистості злочинця. Це означає максимальну індивідуалізацію відповідальності і покарання за скоєне.

В ідеалі право завжди повинно бути справедливим. Прихильники концепції природного права обстоюють думку, що закони повинні бути втіленням справедливості [7, с. 95]. Як вважають учені, право – це нормативно закріплена справедливість [6, с. 269]. З огляду на це, юридична рівність, законність і справедливість як принципи права законодавчо закріплені міжнародними актами і внутрішньодержавними нормами. Проте не завжди

в нормах безпосередньо вживаються саме терміни «рівність», «законність» або «справедливість». Співвідношення юридичної рівності й справедливості можна виразити формулою: рівне тільки рівним; не всім одне і те ж, а кожному своє, інакше б для нерівних рівне стало нерівним [6, с. 269].

Вимога рівності як однакової дії в однакових умовах означає неупередженість, сумірність злочину і покарання за нього, заподіяної шкоди та її компенсації і, таким чином, повністю відповідає принципу справедливості.

Юридична рівність закріплена і гарантується законом. Отже, за умови дотримання і виконання приписів закону існує і реалізується юридична рівність.

Єдине прийнятне для всіх членів суспільства співвідношення між справедливістю і законністю встановити важко. Теоретично не існує справедливості, якщо порушується закон; закон справедливий, значить, порушення закону є порушенням принципу справедливості. З іншого боку, практика нерідко доводить несправедливість законів або вимагає порушення закону заради торжества справедливості в конкретній ситуації.

Справедливість як критерій оцінки змушує суб'єктів правотворчості й суб'єктів правозастосування всебічно і ретельно обирати інструменти регулювання і кваліфікації правових відносин.

Водночас наукове поняття «презумпція справедливості закону» значною мірою нівелює застосування справедливості як критерію оцінки на етапі правозастосування, а на етапі правотворчості дозволяє скасувати процедуру всебічного підходу до створення правових норм, оскільки результат правозастосування – правозастосовний акт – буде в будь-якому випадку справедливим.

Презумпція справедливості правових норм полегшує процес кваліфікації різних правових явищ і припускає, що на стадії правотворчості справедливість повною мірою реалізує свою функцію розподілу між учасниками правових відносин їхніх прав та обов'язків, у тому числі з огляду на основи моралі й

моральності, сформовані в суспільстві під впливом конкретних історичних умов. Однак обґрунтованість презумпції справедливості закону викликає деякі сумніви [1, с. 120]. Така презумпція спрямована в першу чергу на встановлення «диктату» кваліфікації явищ як таких, що відповідають або не відповідають закону. Внаслідок цього виникає ситуація, за якої того, що наслідки те чи інше правове явище можуть повною мірою відповідати закону і кваліфікуватися як справедливе, при цьому не будучи таким. За очевидної неможливості видання в процесі правотворчості справедливих для всього суспільства правових норм спрощений варіант кваліфікації справедливого і несправедливого як такого, що відповідає або не відповідає законіві, не має достатніх підстав для зведення в ранг презумпції.

Аналізуючи механізм реалізації справедливості у правотворчості й правозастосуванні, слід вказати на те, що зміст цього принципу надзвичайно важливий на етапі створення правових норм у порівнянні з якісним станом на етапі правозастосування. Така ситуація передусім пов'язана з тим, що на етапі правотворчості уповноважений суб'єкт повинен реалізувати весь потенціал справедливості як критерію оцінки правових явищ. Саме на цьому етапі відбувається первинне застосування таких принципів правотворчості, як законність, гласність, демократизм і т.д. Поряд з ними суб'єкт оцінює правову норму з точки зору її справедливості. У цьому сенсі суб'єкт правотворчості несе відповідальність за чітке використання принципів правотворчості в процесі створення правових норм, які також повинні мати справедливий характер [1, с. 123].

Від дій суб'єкта правотворчості безпосередньо залежить ефективність правозастосування. Від того, наскільки всебічно і глибоко суб'єкт правотворчості підійшов до створення правової норми, залежить, чи буде ця норма регулювати правовідносини тією мірою, якою це передбачалося.

Суб'єкт правозастосування, використовуючи створену і санкціоновану державою правову норму, значною мірою обмежений у застосуванні справедливості як критерію оцінки для при-

йняття правозастосовного акта. Така можливість існує тільки у випадках, коли суб'єкт правозастосування уповноважений діяти на свій розсуд, відповідно зі своїм внутрішнім переконанням. Однак і така можливість далеко не завжди дозволяє йому діяти по справедливості.

Суб'єкт правозастосування завжди обмежений не тільки правовою нормою, але й її тлумаченням, а також рядом інших факторів, які обмежують його право застосовувати справедливість як критерій оцінки правозастосовного акта. Таке твердження не є критикою механізму правозастосування, однак покладає серйозну відповідальність на суб'єкта правотворчості, який деколи не має необхідності оцінювати обставини через призму справедливості для досягнення належного результату – прийняття законного й обґрунтованого рішення, йому достатньо знайти потрібну правову норму і застосувати її [4, с. 176].

Механізм правозастосовної діяльності базується на оцінці певного правового явища на стадії правотворчого процесу, критерієм якої є справедливість. Саме суб'єкт правотворчої діяльності має всі можливості для того, щоб створити таку норму, яка в процесі правозастосування не буде викликати сумнівів щодо її справедливості.

Правозастосовна діяльність здійснюється за принципами законності, доцільності, обґрунтованості й справедливості, що передбачає дотримання інтересів усього суспільства. Суспільний інтерес повинен панувати над інтересами окремих груп і тим більше окремих особистостей. Але це зовсім не означає, що інтереси конкретних зацікавлених осіб не слід брати до уваги. Так, при призначенні необхідно зважати на особистість винного, вплив призначеного покарання на його виправлення тощо. Водночас не можна забувати про інтереси потерпілих. Особи, які здійснюють правозастосовну діяльність, повинні докласти максимум зусиль, щоб були відновлені права потерпілого від злочину та відшкодовано або компенсовано збитки.

У процесі застосування норм правозастосувач повинен обрати такі кримінально-правові засоби впливу на злочинця і в тако-

му обсязі, за якого з найбільшою ефективністю будуть досягнуті цілі кримінального покарання. Це дуже делікатний аспект, у якому принцип справедливості перетинається із принципом гуманізму. Дійсно, якщо людина скоїла злочин невеликої тяжкості й виправилася, то соціальна справедливість може бути поновлена шляхом застосування до нього такого покарання, як штраф. Тож у правозастосувача немає необхідності призначати йому покарання у вигляді позбавлення волі. Для вирішення зазначеної проблеми у Кримінальному кодексі передбачено альтернативні санкції [2, с. 113], незважаючи на наявність яких у судів не завжди є можливість призначити покарання, що найбільше відповідає характеру і ступеню суспільної небезпеки скоєного злочину.

Це можна продемонструвати на прикладі такого поширеного злочину, як крадіжка. Злочини проти власності становлять близько 66% усіх зареєстрованих злочинів, більше половини з них – крадіжки; більшість із них учиняють особи, які не мають постійного джерела доходу, отже, суд не може їм призначити штраф, оскільки таке покарання не буде виконано. В умовах економічної кризи такі покарання, як виправні й обов'язкові роботи, також неактуальні. Відтак найчастіше призначають покарання у вигляді позбавлення волі (реальне та умовне). Для виходу з такої ситуації, на нашу думку, слід ввести в дію такі види покарань, як громадські роботи й арешт.

В процесі правозастосовної діяльності принцип справедливості насамперед проявляється в збалансованості криміналізаційних процесів із правотворчою діяльністю, оптимальному співвідношенні загальних і спеціальних кримінально-правових норм [4, с. 192].

На стадії застосування норм кримінального права відповідальність і індивідуалізуються. Це означає, що призначення справедливого покарання передбачає визначення характеру й ступеня суспільної небезпечності злочину, особистості винного, причин і умов, що сприяють скоєнню злочину, обставин, що обтяжують і пом'якшують відповідальність. Якщо зазначені обста-

вини враховані не будуть, то покарання не буде відповідати принципу справедливості й вирок повинен бути скасований.

Принцип справедливості носить нормативно-оцінний характер, і його роль у правозастосовній практиці повинна розглядатися в чотирьох аспектах. По-перше, справедливість закладена в самому змісті права, у тих суспільних відносинах, формою яких право є. По-друге, сама діяльність суб'єктів правозастосовної практики повинна бути пронизана ідеєю справедливості. По-третє, рішення, правозастосовні акти, що встановлюють права та обов'язки, заходи заохочення та юридичної відповідальності повинні за формою й сутністю бути справедливими. По-четверте, правозастосовна практика повинна бути найважливішим юридичним засобом найповнішого здійснення в основних сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості [5, с. 67].

Правозастосовна діяльність характеризується низкою істотних ознак: здійснюється спеціально уповноваженими державою органами в межах наданої компетенції; має державно-владний характер; відбувається в особливих, установлених нормативними актами формах і з дотриманням певних процедур; втілюється на основі та на виконання правових норм; повинна здійснюватися з дотриманням основних принципів правозастосування; результатом застосування права є винесення і виконання індивідуально-конкретних приписів (правозастосовного акта) тощо. Тому підвищення ефективності правозастосовної діяльності – постійний процес, орієнтований на визнання актуальних загальнолюдських цінностей, норм моралі, що забезпечують надійний захист особи, суспільства і держави [3, с. 74].

Правозастосовна діяльність охоплює не тільки закріплену в процесуальних нормах процедуру «руху справи», а й велику кількість неформальних зв'язків і відносин у різних ланках правозастосовної підсистеми: оцінку стану правопорядку, різні позиції з питань застосування закону, зміну поточної практики, розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства і т. д., тобто весь складний механізм матеріально-правових, процесуаль-

них, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин.

Різні норми права мають різноманітні цілі, але в підсумку всі вони зводяться до справедливої впорядкованості суспільних відносин і підкорення тим цілям і завданням, які покладає на себе держава. Більшість із них досягається шляхом реалізації конкретних правових норм, дані на основі досягнутого – цілей правових інститутів, і нарешті, цілей галузей права і міжгалузевих правових комплексів [3, с. 75].

Звичайно, при оцінці ефективності правозастосування необхідно враховувати, що деякі норми права і законодавчі акти часто спрямовані на досягнення не однієї, а кількох цілей одночасно. Поряд з цим зустрічаються правові комплекси, норми яких мають лише одну непосредственнуюцель, або такі, де виділяти мету окремої норми безглуздо.

Відповідно, ефективність правозастосування можна розглядати як відносно досягнення цілей окремих норм права, так і у відношенні досягнення цілей правових систем більш загального рівня, тобто, на нашу думку, можливо виділити ефективність правозастосування міжгалузевих правових комплексів, галузі права, інституту права в Загалом, ефективність правозастосування конкретних правових норм. Однак ефективність правозастосовчої діяльності окремої галузі або інституту права не дорівнює простій сукупності ефективності застосування окремих норм права. Їх ефективність визначається лише як загальна тенденція в масі окремих відхилень на основі аналізу практики.

Однак було б неправильно вважати ефективним правозастосування, при якому цілі правової норми досягаються якими доступними засобами. Від правильного вибору засобів залежить, в кінцевому рахунку, досягнення цілей правового регулювання, а значить, ефективність правозастосування в цілому. Недооцінка, невірний вибір засобів, прийомів, закладених у нормативній основі правового регулювання, призводять до збоїв у реалізації права, зниженню ефекту правозастосування.

Тому важливою обставиною, що впливає на ефективність і соціальну цінність правозастосування на всіх його етапах, є проходження невід'ємним правилам правозастосовчої діяльності. Вони виражають те головне, основне, на що має бути орієнтоване розвиток правозастосовчої діяльності, їх призначення – виступати гарантами законного і справедливого правозастосування [8, с. 10].

Висновки. Правила правозастосовчої діяльності відображають найбільш істотні сторони процесу застосування норм права. При здійсненні правозастосування необхідно керуватися пріоритетом прав і свобод людини і громадянина. Це є основою для українського законодавства і правозастосовчої практики. В такому випадку правова держава, яке передбачається створити в Україні, характеризується тим, що права особи визнаються найвищою цінністю, а всі державні органи відповідальні перед громадянами. Права громадян повинні бути надійно захищені від будь-якого свавілля органів держави, посадових осіб і представників влади.

В основі його лежить верховенство закону, яке фіксує його всевладдя, панівне становище у всіх сферах життя суспільства, пріоритет, вищу юридичну силу закону в порівнянні з іншими нормативними актами, зв'язаність законом функціонування політичних партій, громадських рухів, самої держави і всіх його органів.

1. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А.Т. Боннер. – М. : Российское право, 1992. – 320 с.
2. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц / В.М. Жуйков. – М. : Городец, 1997. – 326 с.
3. Здравомыслова О.М. Представления о справедливости и равенстве и правовой опыт населения (по материалам российско-французских исследований) / О.М. Здравомыслова // Мир России. – № 3. – 2004. – С. 72–78.
4. Лазарев В.В. Эффективность правоприменительных актов / В.В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан-го ун-та, 1975. – 260 с.
5. Мартышин О.В. Метафизические концепции права / О. . Мартышин // Государство и право. – № 2. – 2006. – С. 59–68.

6. *Философия права : учебник / под ред. О.Г. Данильяна. – М. : Эксмо, 2005. – 416 с.*
7. *Хайруллин В.И. Что такое коммуитарная справедливость / В.И. Хайруллин // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 94–101.*
8. *Чукин С.Г. Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С.Г. Чукин // История государства и права. – № 5. – 2004. – С. 8–11.*

Ковальова О.В. Філософсько-правове дослідження принципів справедливості та відповідальності як основи правозастосовної діяльності

Актуалізуються філософсько-правове дослідження принципів справедливості та відповідальності як основи правозастосовної діяльності. Доводиться, що правозастосовні органи повинні базувати свою діяльність на конституційному принципі законності, який виражає обов'язок органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб, громадян та їх об'єднань додержуватися не лише законів, а й засадничих принципів справедливості та відповідальності.

Ключові слова: справедливість, відповідальність, правозастосовна діяльність, філософія права.

Ковалёва О.В. Философско-правовое исследование принципов справедливости и ответственности как основания правоприменительной деятельности

Актуализируются философско-правовое исследование принципов справедливости и ответственности как основы правоприменительной деятельности. Доказывается, что правоприменительные органы должны опираться в своей деятельности на конституционный принцип законности, который выражает долг органов государственной власти, местного совета, должностных лиц, граждан и их объединений придерживаться не только законов, но и основных принципов справедливости и ответственности.

Ключевые слова: справедливость, ответственность, правоприменительная деятельность, философия права.

Kovaliova O.V. Philosophical and legal study of the principles of justice and responsibility as the foundation of law enforcement

Updated philosophical and legal study of the principles of justice and accountability as the basis for enforcement. We prove that the law enforcement agencies must base on the constitutional principle of legitimacy, which expresses the duty of public authorities, local council officials, citizens and their associations to adhere not only laws, but also the basic principles of justice and responsibility.

Key words: justice, responsibility, law enforcement, legal philosophy.